

Əlyazması hüququnda

ELLADA ABUBƏKİR QIZI BƏKİROVA

**AZƏRBAYCAN ALBANİYASININ QƏRB
TORPAQLARI ANTİK DÖVRDƏ**

İxtisas: 5503.02 -Vətən tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın qədim tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru

K.H.Əliyev

Rəsmi opponentlər

Tarix üzrə elmlər doktoru

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

N.A.Əliyeva

N.D.Zeynalov

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan tarixi”(Təbiət fakültələri üzrə) kafedrası

Müdafiə Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdində 5503.02-“Vətən tarixi” ixtisası üzrə fəaliyyət göstərən tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcələri almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.161 sayılı Dissertasiya Şurasının “27 _ ” __05 __2015-ci il tarixli iclasında saat ____-da keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az.1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.BƏHRAMOV

*"Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək
və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır "*

HEYDƏR ƏLİYEV

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində özünəməxsus yer tutan dövlətlərdən biri də Azərbaycan Albaniyası dövlətidir. Cənubi Qafqazın ilk dövlətlərindən biri olan Albaniya ən qədim zamanlardan Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak edən müxtəlif tayfaların yaşadığı ərazidə təşəkkül tapmışdır. Dövlətin qurucuları olan albanlar bölgənin ən qədim sakinlərindən biri olmuşlar.

Albaniyanın qərb torpaqları məsələsi böyük elmi problem olaraq hərtərəfli tədqiqat tələb edir. Bu mövzu müasir Azərbaycanın milli tarixşünaslığı üçün həm elmi, həm də siyasi cəhətdən aktual sayılır. Xüsusilə, Albaniyanın hazırda Ermənistan və Gürcüstan respublikalarının ərazi sərhədlərinə daxil olan hissəsi həm arxeoloji, həm də tarixi baxımdan yenidən işlənilməli, antik dövrdə buranın əhalisinin etnik mənsubiyyəti, Albaniya dövlətinin tarixində bu bölgənin əhəmiyyəti məsələləri dərinlən tədqiq edilməlidir. Müəyyən siyasi və ideoloji səbəblərdən bu mövzu kifayət qədər işıqlandırılmayıb, bir çox hallarda isə Albaniyanın qərb sərhədləri məsələsinə qərəzli yanaşma olub. Bu baxımdan bir sıra elmi məsələlərin həllinə ciddi ehtiyac duyulur. Mövzunun tədqiqi bir neçə aspektdən aktual görünür. Birinci aspekt ondan ibarətdir ki, bu mövzu ilk dəfə olaraq elmi-tədqiqata cəlb olunub. İkincisi, Albaniya dövlətinin tarixi varisi olan müasir Azərbaycan Respublikasına qərb qonşuları tərəfindən olan ərazi iddiaları tarix boyunca olmuşdur və hələ də davam etməkdədir. Ərazimizin 20%-dən artıq hissəsinin ermənilər tərəfindən işğal olunduğu bir zamanda tarixi torpaqlarımızın sərhədləri, qərb ərazilərinin etnik tərkibi məsələlərini araşdırmaq xüsusi zərurət kəsb edir. Ölkəmizin şimal-qərb və qərb ərazilərinə sahib çıxmaq istəyən qonşu ölkələrin elmi və siyasi dairələri vaxtaşırı olaraq Albaniyanın tarixi ərazilərinə daxil olan bu torpaqların albanlara aid olmadığını iddia edir, cürbəcür nəşrlər edir, müxtəlif konfranslar təşkil edirlər. Lakin unutmaq lazım deyil ki, Albaniyanın ərazisi bütün mövcudluğu ərzində Azərbaycan Respublikasının ərazisindən daha geniş torpaqları əhatə etmiş, burada yaşayan əhali antropoloji cəhətdən müasir azərbaycanlıların əcdadı olmuşdur. Antik və orta əsr mənbələri də qərb qonşularımızın torpaqlarımıza iddia edən tədqiqatçılarının iddia etdiklərindən fərqli bir mənzərəni əks etdirir. Bu mənbələr Albaniya torpaqlarının

azərbaycanlıların əzəli torpaqları olmasını, Şərqi Gürcüstan, Şərqi Ermənistan deyildikdə, əslində tarixi Azərbaycana məxsus olan torpaqların nəzərdə tutulmalı olduğunu göstərir. Mövzunun tədqiqi zamanı antik Yunan-Roma mənşəli mənbələrlə yerli mənbələr, orta əsr gürcü qaynaqları, həmçinin, arxeoloji və antropoloji materiallar qarşılaşdırılmış və nəticədə antik Albaniyanın qərb torpaqlarının tarixi-coğrafiyası ilə bağlı yeni mülahizələr irəli sürmək imkanı yaranmışdır. Azərbaycan Albaniyasının antik dövrdə bölgədəki siyasi, coğrafi, etnik mövqeyinin araşdırılması Albaniya tarixinin son illərdə aparılan kompleks tədqiqatların bir parçası olması səbəbindən də aktuallıq kəsb edir. Məhz bu səbəblər problemin araşdırılmasını zəruri edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Albaniya dövlətinin mövcudluğu indiyə qədər əldə olunan mənbələrə əsasən e.ə. IV-b.e. VIII əsrlərini əhatə etmişdir. Mövzunun predmeti antik Albaniyanı əhatə etdiyi üçün tədqiqat işində əsasən antik dövrü əhatə edən problemlərə toxunulmuşdur. Tədqiqat işində Albaniya ərazisindəki tayfaların mənbələrdə adının ilk çəkildiyi dövrdən başlayaraq, onların Sasani hakimiyyətini qəbul etdikləri zamana qədər olan hadisələr təsvir olunub. Qeyd edək ki, albanların adı ilk dəfə e.ə. IV əsr hadisələri ilə bağlı antik mənbələrdə çəkilsə də, Albaniya ərazisində yaşayan kaspilər, utilər e.ə.V əsr hadisələri ilə bağlı mənbələrdə xatırlanırdı. Albaniyanın qərb torpaqları antik dövrün bu mərhələsində Əhəməni hakimiyyəti altında olduğu üçün albanların tarixinin bu dövrünü də tədqiqat işində işıqlandırmaq zəruri oldu. Buna görə də mövzunun xronoloji çərçivəsini e.ə. V-b.e.III əsrləri əhatə edir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Antik dövrdə Albaniyanın qərb torpaqları problemi indiyədək konkret elmi araşdırma mövzusu kimi araşdırılmayıb. Lakin Albaniya tarixinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı monoqrafiyalarda, həmçinin bütövlükdə Albaniya tarixini əhatə edən əsərlərdə məsələyə müəyyən dərəcədə toxunulub. Mövzu ilə bağlı ilk materiallara XIX əsrin nəşrlərində rast gəlinir. Bu dövrdə Rusiya imperiyası yeni işğal etdiyi ərazilərin hərtərəfli öyrənilməsinə maraq göstərdiyi üçün Qafqazın tarixi də mütəmadi olaraq nəşrlərdə öz əksini tapırdı. Bu mənada F.Kruzenin¹, A.Yanovskinin tədqiqatlarında², İ.Şopenin

¹Крузе Ф. О важности юго-кавказских областей России в отношении антикварном, и о Птолеме, главном писателе в рассуждении географии сей страны / ЖМНП, 1835. 4.5. с.423-439.

² Яновский А. О древней Кавказской Албании /ЖМНП, 1846, ч.52, с. 97-136

əsərlərində¹, P.Uslar², B.Dornun ³əsərlərində rast gəlinir. XX əsrin əvvəllərində V.V.Bartoldun⁴, A.Krımskinin⁵, S.Yuşkovun⁶ əsərlərində Albaniyanın daha çox tarixi-coğrafiyası ilə bağlı məsələlər əks olunmağa başlandı.

1959-cu ildə Albaniya tarixinə dair ilk ümumiləşdirilmiş əsər, K.V.Treverin “Qafqaz Albaniyasının tarixinə və mədəniyyətinə dair öçerklər” əsəri çap olundu⁷. Monoqrafiya Albaniyanın e.ə.IV əsrdən b.e. VII əsrinə qədərki tarixini əhatə edir. Bu əsər Albaniyanın bütövlükdə tarixini əhatə edən ilk monoqrafiyadır. Z.İ.Yampolski isə antik Albaniyanın ictimai-dini həyatını tədqiq etmişdir⁸.

Gürcü tarixşünaslığında bu mövzu Gürcüstan tarixi cərcivəsində araşdırıldığından çox vaxt məsələyə qərəzli mövqedən yanaşılıb. Bu əsərlərin əksəriyyəti tarixi Azərbaycan torpaqlarına əsassız ərazi iddiaları, Albaniyanın qərb torpaqlarının tarixinə dair qərəzli fikirlərlə doludur. Bu mənada gürcü tədqiqatçılarından Q.Melikişvilinin⁹, T.Papuaşvilinin¹⁰,

¹Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб., 1866. 501с

²Услар П.К. Начало христианства в Закавказье и Кавказ / Сборник сведений о Кавказских горцах. Вып. II, Тифлис-1869, с.1-24

³Дорн Б. Каспий (о походах древних русских в Табаристан). Пб.1875.718с.

⁴Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925. с.5-150

⁵Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании, Шеки) /Сборник, посвященный памяти академика Н.Я.Марра. М-Л.1938, с.369-384.

⁶Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании / Исторические записки, № I, М. 1937, с. 129-148

⁷Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в.до н.э.-VII в. н.э.) М-Л. Изд-во АН СССР, 1959, 391 с.

⁸Ямпольский З.И. Древняя Албания в III-I вв. до н.э. Баку.Изд-во АН Азерб.ССР, 1962. 381с.

⁹Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси. Изд-во АН Груз.ССР, 1959.507с.

¹⁰Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии: очерки социально-экономической и политической истории (автореферат дисс.), Тбилиси.1971, 65 с.

D.Musxelişvili¹, İ.Qaqoşidzenin² tədqiqatlarını qeyd etmək lazımdır.

Erməni tarixşünaslığında da mövzu ilə bağlı məsələlərə qərəzli yanaşılmış, çap olunmuş ədəbiyyatlarda xüsusilə Albaniyanın qərb və cənub-qərb sərhədləri ilə bağlı əsassız ərazi iddiaları əks olunmuşdur. S.Yeremyan³, Y.Manandyan⁴ və T.Akopyan⁵ kimi tədqiqatçıların əsas fəaliyyəti məhz bu istiqamətdə olmuşdur.

Albaniya tarixinin yerli tarixçilər tərəfindən hərtərəfli araşdırılması XX əsrin II yarısından başlayır. 1974-cü ildə Azərbaycanda ilk dəfə antik Albaniyanın tarixinə dair K.H.Əliyevin monoqrafiyası işıq üzü gördü⁶. K.V.Treveren əsərindən sonra bu ilk ümumiləşdirilmiş əsər idi. Müəllifin sonrakı tədqiqatları da əsasən Albaniyanın antik dövrünü əhatə edir. T.Məmmədovun tədqiqatları da ümumilikdə Albaniyanın erkən orta əsrlər tarixini əhatə edir⁷. Albaniya tarixinin müxtəlif məsələləri-etnik məsələlər R.Məlikovun⁸, mədəniyyət məsələləri F.Əliyevanın⁹ əsərlərində, ticarət əlaqələri məsələsi M.Rəsulovanın¹⁰, etnogenez məsələləri Q.Qeybullayevin¹¹ əsərlərində də əks olunub.

¹Мусхелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии, Тбилиси. Мецниереба. 1982,114 с.

²Iberia and Rome. A.Furtwängler, I.Gagoshidze, H.Löhr, N.Ludwig, Langenweissbach. 2008. p. 309

³Еремян С.Т. Раннефеодальные государства Закавказья в III-VII вв./ Очерки истории СССР. М.1958, с.948

⁴Манандян Я.А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван. 1954,280 с.

⁵Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латынских и древнеармянских источниках. Ереван. Изд. АН Арм. ССР, 1987, 304 с.

⁶Алиев К. Г. Кавказская Албания (I в. до н.э.- I в. н.э.). Баку.Элм, 1974. 363с

⁷Мамедов Т.М. Кавказская Албания (IV-VII вв.). Баку. Маариф, 1993, 214с.

⁸Меликов Р. Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества. (VI-IV вв. до н.э). Баку.Нурлан, 2003, 198с.

⁹Алиева Ф.К. Культура античного Азербайджана–Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IVв. до н.э.-III в н.э), Баку. Тахсил, 2007,180с.

¹⁰Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э.-III век н.э.Баку. Мутарджим , 2008, 228 с.

¹¹Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, Баку.Элм, 1991, с.550

Albaniya tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılardan biri də F.Məmmədovadır. Müəllifin tədqiqatları təəssüf ki, Albaniyanın tarixinin təhrifi, albanların etnik mənsubiyyətinin saxtalaşdırılması istiqamətindədir. Xüsusilə, onun son illərdə çıxan əsərlərində azərbaycanlıların bu ərazilərə gəlmə olması, etnik albanlarla heç bir bağımızın olmaması kimi əsassız fikirlər əks olunmaqdadır¹.

Son dövrlərdə Albaniyanın qərb ərazilərinin, burada yaşayan əhalinin, ayrı-ayrı etnosların öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqat işləri davam edir. Bu mənada Ş.Hacıəlinin² gəllər barədə tədqiqatını, S.Süleymanovanın³, E.Lətifovanın⁴, A.Məmmədovanın⁵ Albaniyanın şimal-qərb hüduqları ilə bağlı araşdırmalarını da qeyd etmək lazımdır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazasını yazılı, arxeoloji və antropoloji qaynaqlar təşkil edir. Təəssüf olsun ki, Albaniyanın antik dövrünə aid indiyə qədər aşkar edilmiş yerli yazılı mənbələrin sayı azdır. Orta əsr müəllifi M.Kalankatlı tərəfindən yazılmış “Alban tarixi”⁶ əsərində Albaniyanın antik dövrünü əks etdirən fraqmentar məlumatlar olsa da, mənbə əsasən orta əsrlər dövrünü əhatə edir. Bununla belə, antik Yunan-Roma mənşəli mənbələr Albaniya barədə olan məlumatları tamamlayır.

Dissertasiya işində antik mənbələrdən Polibinin “Ümumi tarix”⁷, Strabonun “Coğrafiya”⁸ adlanan əsərlərində, İ.Flavinin “İyudeya əsəri-

¹Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку. Центр исследования Кавказской Албании, 2005, 798 с.

²Насиəли Ш. Шимал-қəрби Азəрбайжан: ингилоялар, Баки.Тəхсил, 2007, 280 с.

³Сулейманова С.А. Этнополитическая история северо-западной Албании в свете архетипов в местных источниках / АМЕА-нын Хəбəрлəri, тарих, фəлс. вə һуқуқ сер., 2004, №4, с.51-82

⁴Шимал-қəрби Азəрбайжан тарихи (red. İ.S.Бағиrowa),Баки. Şərq-Qərb,2012,424 с.

⁵Мамедова А.А. Территориальные вопросы на северо-западным Азербайджане до образования Джаро-Белоканского джамаатства [/http://gisap.eu/ru/node/951](http://gisap.eu/ru/node/951)

⁶М.Каланкатуклу. Албанија тарихи. Мхитар Қош. Албан сəлнамəsi (тərc. Z.Бүнйадов), Баки. Elm,1993, 272 с.

⁷Полибий. Всеобщая история.(Пер. с греч. и комментарии Ф.Г.Мищенко), Том I. Санкт-Петербург.Наука-Ювента, 1994, 496 с

⁸Страбон. География в 17 книгах (Перевод, статья и комментарий П. А. Стратановского), М.Наука, 1964. 941 с.

ətiqələri”¹, Arrianın “İsgəndərin yürüşü”², Böyük Plininin “Təbii tarix”³, Plutarxin “Müqayisəli tərcümeyi-hallar”⁴, K.Tasitin “Annallar”, “Tarix”⁵ əsərlərində, K.Dionun “Roma tarixi”⁶, K.Ptolemeyin “Coğrafiya”⁷ əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işində orta əsr mənbələrindən M.Kalankatlinin “Alban tarixi” əsərindən əlavə, gürcü mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Bu mənada “Kartlis Sxovreba” adlanan salnamələr külliyyatı əvəzsiz mənbə hesab oluna bilər. Külliyyata daxil olan “Kartli çarlarının həyatı”⁸, “Kartli salnaməsi”⁹ əsərlərində maraqlı məlumatlar var.

Albaniyanın qərb əraziləri ilə bağlı mənbələrin ikinci qrupunu arxeoloji materiallar təşkil edir. Hazırda Albaniyanın şimal-qərb ucqarlarının Gürcüstan Respublikasının ərazi sərhədləri daxilində olması, qərb ərazilərində isə erməni işğalı səbəbindən bu ərazilərin arxeoloji cəhətdən kompleks tədqiqi mümkün deyil. XX əsrin ilk yarısında bu ərazilərdə bir sıra tədqiqatlar aparmaq mümkün olmuşdur. Bu mənada Q.K.Nioradzenin¹⁰ Alazan (Qanıx) çayı vadisində apardığı tədqiqatların, E.A.Paxomovun¹¹,

¹ Иосиф Флавий. Иудейские древности (Перевод с греческого Г. Г. Генкеля), Т.І, СПб., 1900. 716 с.

² Арриан. Поход Александра (Перевод с древнегреческого М. Е. Сергеевко), М.-Л.Изд-во АН СССР. Ленинградское отделение, 1962. 384 с.

³ Плиний Старший. Естественная история (Пер. с латин. В. В. Латышева) /Вестник древней истории, 1949, № 2

⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т.ІІ, Москва.Правда, 1990, 606 с.

⁵ Корнелий Тацит. История. Т.2. Л.Наука. Ленинградское отделение, 1969. 369с.

⁶ Cassius Dio. Roman History (Transl. Earnest Cary), Vol. III. Classical Library edition, 1914, 528 p.

⁷ Claudius Ptolemy. The Geography. (Translated by.Stevenson E.L), New York 1991, 288 p.

⁸ Мровели Л. Жизнь картлийских царей. Москва.Директ-Медиа, 2010, 246 с.

⁹ Летопись Картли (Перевод, введение и примечания Г.В.Цулая), Тбилиси, 1982

¹⁰ Nioradze Q.K. Alazan düzənliyində qazıntılar. Tiflis. Gürc.EA-nın nəşr, 1940, 128 s.(gürcü dilində)

¹¹ Пахомов Е.А.Монетные клады Азербайджана и Закавказья / Труды общества обследования и изучения Азербайджана, Баку, 1926. Вып.3. 100с.

Q.İ.İonenin¹, T.İ.Qolubkinanın², S.M.Qaziyevin³, sonrakı dövrlərdə isə, Q.M.Aslanovun⁴, İ.Nərimanovun⁵, R.Vahidovun⁶, A.Qaraəhmədovanın⁷, İ.Babayevin⁸, Q.Cəbiyevin⁹ tədqiqatlarının əhəmiyyətli yeri var.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Problemin öyrənilməsində qarşıya qoyulan əsas məqsəd ilkin mənbələr, arxeoloji materiallar və elmi ədəbiyyat əsasında Albaniyanın qərb torpaqlarının antik dövr tarixinin tədqiqıdır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Azərbaycan Albaniyasının antik dövrdə bölgədəki mövqeyinə ümumi baxış;
- Antik Albaniyanın şimal-qərb, qərb, cənub-qərb hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Bölgənin etnik mənzərəsinə baxış
- Albaniyada cərəyan edən siyasi proseslərin Albaniyanın qərb torpaqlarına təsirinin öyrənilməsi;
- Albaniyanın qərb torpaqlarının əhalisinin məşğuliyyətinin maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən müəyyən edilməsi;

¹ Ионе Г.К. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура / Материальная культура Азербайджана. Т. II, 1951, стр. 31-77.

² Голубкина Т. Н. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 / Изв. АН Азерб. ССР (сер. общ. наук), 1959, №1, с. 16-36

³ Казиев С. М. Археологические раскопки в Мингечауре / Материальная культура Азербайджана, I т., Баку. Изд. АН Азерб. ССР, 1949, с. 5-43

⁴ Асланов Г.М. Из истории материальной культуры Кавказской Албании I-IV вв. / ВИКА. Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1962. с. 114-148.

⁵ Нариманов И.Г. Археологические раскопки на поселении Сарытепе / Известия АН Азерб. ССР (серия общественных наук), 1959, 2. с. 81-98.

⁶ Ваидов Р. М. Мингечаур в III-VIII веках. Баку. Изд. АН Азерб. ССР, 1961, 196 с.

⁷ Карахметова А.А. Грунтовые погребения Кишской церкви / Тезисы Межд. Научной конференции, Баку, 2000, с. 92-94

⁸ Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э.-III в. н.э. Баку. Элм, 1990, с. 234

⁹ Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi. Bakı : Şərq-Qərb, 2010, 616 s.

- Erkən alban mədəniyyətinin qərbdə yayılma areallarını təyin etmək, albanların dini-mənəvi həyatını öyrənmək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Tədqiqat işi yazılı mənbələrin və arxeoloji materialların elmi sintezi şəklində əlaqələndirilməsi istiqamətində qurulmuşdur. Bundan əlavə, yazılı qaynaqların və elmi tədqiqat əsərlərinin obyektiv müqayisəli təhlili metoduna və bu təhlildən alınan nəticələrə üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “Azərbaycan Albaniyasının qərb torpaqları antik dövrdə” mövzusu ayrıca bir tədqiqat işi kimi ilk dəfədir ki, işlənir. Albaniya tarixi ilə bağlı müxtəlif elmi nəşrlərdə, məqalələrdə Albaniyanın qərb torpaqları məsələsinə səthi olaraq toxunulsa da, ilk dəfə olaraq antik dövrdə Albaniyanın qərb əraziləri, bu ərazilərin etnik tərkibi, siyasi vəziyyəti, inzibati ərazi vahidləri, mədəniyyəti məsələləri ayrıca tədqiq olunmuşdur. Nəticədə, dissertasiya işində aşağıdakı yeni elmi nəticələrə gəlinmişdir:

- Albaniyanın qərb ərazilərinə antik dövrdə əsasən İori və Alazan çayının yuxarı axarları, müəyyən dövrlərdə Araqvi çayının yuxarı axarlarına qədər olan ərazilər daxil idi;
- E.ə.II-I əsrlərdə Albaniyanın şimal-qərbdə İberiya ilə sərhədi indiki Tiflis şəhəri yaxınlığından keçmişdir.
- Albaniya ərazisində antik müəlliflərin qeyd etdiyi yaşayış məntəqələrinin bir hissəsini müasir xəritədə lokalizə etmək mümkündür.
- Dissertasiya işində antik dövrdə Albaniyanın qərb ərazilərində yaşayan əhali ayrıca mövzu kimi işlənilmişdir, buntürklər məsələsinə yenidən baxılmış, onların ərazidə yaşamış olan kimmer-iskit-saklarla əlaqələndirilməsi aparılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Albaniyanın qərb əraziləri, bu bölgənin əhalisi, siyasi vəziyyəti və mədəniyyəti ilə bağlı geniş həcmli tədqiqat əsəridir. Bu mənada dissertasiyanın əhatə etdiyi məsələlər nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin, dissertasiya işinin nəticələri Albaniya tarixinin ümumi məsələləri ilə bağlı tədqiqatlara köməkçi, Albaniya tarixi ilə maraqlanlara töhfə ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın qədim tarixi” şöbəsində yerinə yetirilmiş, habelə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu əməkdaşlarının birgə iştirakı ilə müzakirə edilərək müdafiəyə

tövsiyə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin mövzu ilə bağlı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertasiyaya tədqiqata aidiyyatı olan xəritələr və şəkillər də əlavə olunmuşdur.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində tədqiq olunan problemin elmi-nəzəri əhəmiyyəti və aktuallığı əsaslandırılmış, xronoloji çərçivəsi, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi, mənbəşünaslıq bazası, elmi yeniliyi haqqında məlumat verilir.

I fəsil **“Antik Azərbaycan Albaniyasının qərb torpaqları və onun sərhədləri”** adlanır. Albaniya dövlətinin ərazisi şimalda Böyük Qafqaz dağlarından başlayaraq Cənubi Dağıstan da daxil olmaqla Xəzərsahili əraziləri, cənubda Araz çayına qədər, qərbdə Göyçə gölü hövzəsindən, İori (Qabırır) və Qanıx (Alazan) çaylarının yuxarı axarları da daxil olmaqla müasir Gürcüstanın şərq ərazilərini, şərqdə isə Xəzər dənizinə qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Tədqiqat işinin birbaşa predmetinə daxil olan Albaniyanın qərb torpaqları isə antik dövrdə indiki Gürcüstanın şərqini, Ermənistan Respublikasının Berd, İcevan, Noyemberyan rayonları daxil olmaqla şərqini, o cümlədən müasir Azərbaycan Respublikasının Şəki-Zaqatala-Qax-Balakən, Gəncə-Qazax, Mingəçevir rayonları, Qarabağın böyük hissəsi daxil olmaqla bütün qərb ərazilərini əhatə edirdi.

Albaniya dövləti formalaşana qədər bu ərazidə Kaspi (Xəzər) tipi kimi xarakterizə olunan əhali qrupu yaşamışdır ki, bu tip müasir Qafqazda azərbaycanlılardan başqa digər bir xalqla təmsil olunmur. Hələ qədim zamanlardan ərazidə Kür-Araz mədəniyyəti olaraq tanınan Erkən tunc dövrü mədəniyyəti yayılmışdı. Bu mədəniyyətin izləri Azərbaycan Respublikasından əlavə, Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının şərq ərazilərində, Anadoluda, Şimali Qafqaz ərazisində, Cənubi Azərbaycanda aşkarlanmışdır. Erkən alban mədəniyyəti olaraq xarakterizə olunan Yaloylutəpə mədəniyyəti də Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarının şərq rayonlarını əhatə etmişdir. Antropoloji tədqiqatlar göstərir ki, ərazidə ən qədim zamanlardan dolixokran, ensizsifət Kaspi (Xəzər) tipi, sonrakı dövrlərdə isə genişsimalı qədim alban tipi yaşamışdır. Deməli, ərazinin ən qədim sakinləri albanlar və onların əcdadları olmuşlar. Maraqlıdır ki, orta

əsr gürcü mənbələrində yenə də həmin ərazidə antik dövrdə buntürklər adlanan xalqın yaşadığı göstərilib. Gürcü müəlliflərinin bir hissəsi bunu anaxronizm adlandırırsalar da, digər qismi buntürkləri skiflərlə əlaqələndirmişlər¹. Antik müəlliflərdən Strabonun məlumatlarında da iberlərin 2 qrupdan ibarət olması, dağlarda yaşayan ikinci qrupun skif sarmatlarla qohum olması, hətta onların albanlarla da qohum və ya qonşu olması barədə qeydlər var. Ola bilsin ki, orta əsr gürcü müəlliflərinin qeydə aldığı buntürklər həmin dövrdə bu ərazilərdə yaşayan albanlar olmuşlar. Albaniyanın qərb əraziləri son dövrün tədqiqatlarına qədər Hereti ərazisi ilə məhdudlaşdırılırdı. Lakin, Hereti məhfumu Albaniyanın qərb sərhədlərini tam olaraq ifadə etmir. Albaniyanın qərb sərhədlərinə Lpiniya-Hereti, Kambisena, Sakasena, Otena vilayətləri daxil olmuşlar. Bunlardan Lpiniya ərazisi antik dövrdə Albaniyanın şimal-qərb ucqarını, həmçinin şimal-qərb qapısını təşkil edirdi. Bu vilayət Böyük Qafqazın cənub ətəklərində, Alazan çayı vadisində yerləşirdi. Ərəb mənbələrində qeyd olunan “Lbin səddi”, “Bab Liban şah” keçidi məhz bu vilayətin ərazisində yerləşirdi. Strabon İberiyadan Albaniyaya olan keçidlər barədə danışarkən qayalar arasındakı cığırdan keçmək, sonra isə Alazan çayının sahilindəki bataqlıqlardan keçmək lazım olduğunu qeyd etmişdi.² Bu təsvir gürcü mənbələrinə əks olunan Lpiniya ərazisindən keçən “Ləkit yolu”na uyğun gəlir.³ Antik müəlliflərin Sarmat qapıları, Alban qapıları, Qafqaz qapıları kimi qeyd etdiyi Dəryal keçidi məhz Lpiniyanın arxasında yerləşirdi. Bu barədə Böyük Plininin “Təbii tarix” əsərində məlumat var: “...Albaniya sərhədlərindən başlayaraq dağların bütün sinəsi boyu vəhşi silv tayfaları, onlardan aşağıda lupenlər, sonra isə didurlar və sodlar yaşayırdı. Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi qapıları adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir”.⁴ Bu o deməkdir ki, antik dövrdə Dəryal keçidinə qədər olan ərazilər Lpiniyaya aid idi. Həmçinin, antik müəlliflərdən Klavdi Ptolemey də iber-alban sərhədi ilə bağlı çox mühüm bir qeyd etmişdir. Antik coğrafiyaşünas Albaniya ilə İberiyanın sərhədini 77°-47° coğrafi koordinatı üzərində göstərmiş, eyni zamanda Sarmat qapılarını da həmin koordinat

¹ Alasania G. Gürcüler ve islam öncesi türkler. Trabzon: KTÜ yayınları, 2013, s.9-11

² Страбон. География в 17 книгах. (Пер. А.Стратановского). М.: Наука, 1964. с.474

³ Şimal-qərbi Azərbaycan tarixi (red. İ.S.Bağirova), Bakı. Şərq-Qərb, 2012, s.21

⁴ Плиний Старший. Естественная история. (Пер. с латин. В.В. Латышева) / ВДИ, 1949, № 2, с. 182

üzərində qeydə almışdır.¹ Bunlar hamısı göstərir ki, antik dövrdə Dəryal keçidinə qədər olan ərazilər Albaniyaya aid idi. Orta əsr gürcü mənbələrində Tsuketi (Tsaxur), Lakvasti (Laqodexi), Kasri (Qax) əraziləri də Lpiniyaya aid edilir². Müasir Gürcüstanın Laqodexi, Telavi, Duşeti rayonlarının ərazisindəki Lapniani, Laban-Kuri, Lapani-Atkari kimi toponimlər bu ərazilərin həqiqətən də Albaniyanın Lpiniya vilayətinin ərazisinə daxil olduğunu göstərir.

Orta əsrlər dövründə Lpiniya Albaniyanın əhəmiyyətli vilayətlərindən birinə çevrilmiş, müəyyən qədər daxili müstəqillik daşımışdır. Bu dövrün mənbələrində, xüsusilə, M.Kalankatlinin “Alban tarixi” əsərində Lpiniyanın adı Albaniyadan sonra ayrıca olaraq çəkilir. Həmçinin, dövrün alban katolikoslari da “Albaniya, Çola, Lpin katolikosu” rütbəsini daşıyırdı³. Bunlar göstərir ki, bu sərhəd ərazi orta əsr Albaniyasında daha da əhəmiyyət qazanmışdır. Bu ərazi həmçinin, Albaniyada xristianlığın ilkin ocaqlarından, müqəddəs Yeliseyin fəaliyyət dairəsinə daxil olan ərazilərdən hesab olunur.

Antik dövrdə Albaniyanın qərbində yerləşən vilayətlərdən biri də Kambisena idi. Bu vilayətin adına antik mənbələrdə Kambisena, orta əsr mənbələrində Kambeçan (erməni mənbələrində), Kambeçenovani, Kambeçovani (gürcü mənbələrində) şəklində rast gəlinir. Bu vilayətin qərbdən İberiyaya birbaşa çıxışı var idi. Antik müəllif Strabon yazır ki, “İberiyadan Albaniyaya giriş susuz və daşlı Kambisena vilayətindən keçir”.⁴ Vilayətin ərazisinə şimal-qərbdən Alazan və İori çaylarının orta axarları, cənubda Kür çayına qədər olan olan torpaqlar, şərqdə isə Alazan, İori və Kür çaylarının qovuşduğu yerə qədər olan ərazilər daxil idi. Strabon “Coğrafiya” əsərinin bir hissəsində yazırdı: “...İberiyanın mərkəzindəki düzənliklərdən çaylar axır. Onlardan ən böyüyü Kürdür. O, başlanğıcını Armeniyadan götürür və iti axarla yuxarıda xatırladılan düzənliyə çıxaraq, Qafqazdan axıb gələn Araq (çayını) və başqa qolları qəbul edir, sonra isə dar vadidən keçərək Albaniyaya axır; çay bu vadi ilə Armeniya arasında otlaqlarla çox zəngin olan düzənliklərdən əzəmətlə axaraq, daha çox çayları, o cümlədən Alazan, Sandoban, Roytak və Xanı (hamısı gəmiçiliyə

¹ Claudius Ptolemy. The Geography. (Translated by [Stevenson](#) E.L.). New York: Public Library, 1991, p. 119

² Şimal-qərbi Azərbaycan...s.19

³ Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, Баку. ЭЛМ, 1991, с.152

⁴ Страбон. География....с.476

yararlıdır) qəbul edir və nəhayət, Kaspi dənizinə tökülür”.¹ Bu fraqmentdə Kür çayının Araqvi çayını qəbul etdikdən sonra dar vadi ilə Albaniyaya axmasından danışılır. Müasir Qafqazın xəritəsinə baxdıqda Kürün Araqvi çayını qəbul etdikdən sonra ən dar vadi yaratdığı ərazi müasir Tiflisətrafi ərazilərdir. Məhz bu “dar vadi”dən sonra Kürün yatağı genişlənir və Xəzər dənizinə qədər bu cür davam edir. Antik müəllifin qeyd etdiyi bu məlumat göstərir ki, ən azı Strabonun yaşadığı dövrdə Araqvi çayından aşağıda yerləşən Kürətrafi ərazilər Albaniyaya, onun Kambisena vilayətinin ərazisinə aid olmuşdur. Strabon bu mətndə “Kürün dar vadisi ilə Armeniya çarlığı arasında otlaqlarla zəngin düzənliklər”dən də danışır. Məlumatdan aydın olur ki, həmin düzənliklər Armeniya çarlığının hüdudlarına daxil deyilmiş, deməli, alban ərazisi imiş. Ş.Hacıəlinin fikrinə görə Strabonun bəhs etdiyi düzənliklər Araqvi çayından cənub-şərqdə yerləşirdi və çox güman ki, müasir Xrami çayına qədər uzanırdı.² Məlumatdan göründüyü kimi Araqvi çayından cənubdakı Kürətrafi ərazilər ən qədim zamanlardan albanlara aid olub.

Bu ərazilər sonrakı dövrlərdə də Albaniyanın sərhədlərinə daxil olmuşlar. Xəzərlərin 763-764-cü illərdə Cənubi Qafqaza olan yürüşlərini təsvir edən mənbələrdə onların Kürün şimalında yerləşən alban ərazilərinə-Həcəri, Qala, Ostani-Mərzban, Haband, Gelavi, Şaki, Bies, Heni, Kambexçan, Xozmas ərazilərinə səpələndiyini göstərmişlər.³ Bu əyalətlərdən Həcəri, Gelavi, Kambexçan əraziləri yuxarıda haqqında söhbət açılan-Albaniyanın şimal-qərb əraziləri idi. Göründüyü kimi bu ərazilər hələ də alban əraziləri hesab olunurdu.

Albaniyanın qərbdəki digər ərazilərindən bizə məlum olanlar Sakasena (Şakaşena), Otena (Uti) vilayətləri olmuşdur. Bu vilayətlər Albaniyanın Kür çayından cənubda yerləşən sağsahil ərazilərinin bir hissəsini təşkil edirdi. Sakasena vilayəti Kambisenanın cənubunda, müasir Gəncə-Qarabağ ərazisində yerləşirdi. Vilayətin adı bu əraziyə hələ e.ə. VII əsrdə köç etmiş kimmer-iskit-sak tayfalarının adı ilə birbaşa əlaqəlidir. Orta əsr mənbələrində bu toponim Şakaşen olaraq qeydə alınmışdır.⁴ Otena vilayəti

¹ Страбон. География...с.474

² Hacıəli Ş. Şimal-qərb Azərbaycan...s.73

³ Мамедова А.А. Территориальные вопросы на северо-западном Азербайджане до образования Джаро-Белоканского джамаатства. <http://gisap.eu/ru/node/951>

⁴ M.Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban səlnaməsi / tərc. Z.Bünyadov, Bakı : Elm,1993, s.76-77

haqqında isə antik dövrə aid çox az məlumatımız var. Şimalda Sakasena, Cənubda Araksena ilə qonşu idi. Vilayətin adının uti tayfalarının adı ilə bağlı olması barədə mülahizələr üstünlük təşkil edir. Antik müəlliflərdən Strabon məhz bu vilayətdə yerləşən iki alban şəhərini-Ayniana və Anariaka barədə məlumat vermişdir¹. Orta əsrlərdə bu ərazinin əhəmiyyəti daha da artmış, Albaniyanın orta əsr paytaxtı olan Bərdə də məhz bu vilayətin ərazisində yerləşirdi.

Dissertasiya işində yazılı qaynaqlar, həmçinin, arxeoloji, antropoloji materiallar əsasında müəyyən edilir ki, Albaniyanın qərb sərhədləri ifadəsi kifayət qədər geniş mənə verir. Bura müasir Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb və qərb əraziləri, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının şərq əraziləri daxildir. Bir sıra gürcü və erməni müəlliflərinin Albaniyanın bu ərazilərinə iddiaları isə əsassızdır. Antik dövr mənbələri sübut edir ki, ən qədim dövrlərdən burada albanlar yaşamış, bizim eranın I-II əsrlərində təkcə Kür çayından şimaldakı ərazilərdə 20-dən çox irili-xırdalı yaşayış məskənləri, şəhərlər mövcud olmuşdur.

II fəsil **“Antik Albaniyanın qərb torpaqlarının əhalisi və onların məşğuliyyəti”** adlanır. Antik müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan ərazisi həmişə əhalisi sıx olan, yaxşı məskunlaşmış ərazi olaraq göstərilir. Strabon və Plutarxın alban qoşunu barədə məlumatlarına əsaslanaraq, təxmini hesablamalara görə, e.ə. I əsrin sonu-e.I əsrinin əvvəllərində təkcə Albaniyada 500 minə yaxın əhali yaşamışdır. Qeyd edək ki, albanlar döyüşə 60 min piyada, 12 min süvari qoşun çıxara bilirdilər və bu təxminən əhalinin 15%-ni təşkil edirdi. Deməli, Albaniya ərazisi həqiqətən də, antik müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, sıx məskunlaşmış ərazi olub. Lakin, burada əhalinin sayı məsələsi ilə bərabər, əhalinin etnik tərkibi məsələsi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Albaniya ərazisində, o cümlədən onun qərbində etnik cəhətdən rəngarənglik olmuşdur. Haqqında danışılan dövrdə Albaniyanın qərbində albanlarla bərabər gellər, lupenlər (orta əsr mənbələrində lpinlər), silvlər (çilblər), sovdlar (savdeylər), utilər, qarqarlar, sakasenlər yaşamışlar. Bunlardan haqqında daha çox məlumata malik olduğumuz isə etnik albanlardır. Ümumiyyətlə, antik müəlliflərə görə Cənubi Qafqazda sayca ən çox olan xalq albanlar və iberlər olmuşlar. Məsələn, Plutarx yazır ki, Pompey Pont çarı VI Mitridatı təqib edərkən avtoxtonlar yaşayan ərazidən

¹ Страбон. География в 17 книгах (Перевод, статья и комментарий Г. А. Стратановского), М.Наука, 1964. с.481

keçməli oldu; “bunların arasında ən çoxsaylı olanlar iberlər və albanlardır.”¹ Mənbədən göründüyü kimi, antik müəllif alban və iberləri ərazinin yerli əhalisi hesab etməklə bərabər, onları bölgənin ən çoxsaylı xalqları olaraq göstərmişdir. Məhz buna görə də, bölgə haqqında olan qədim mənbələrin hər birində albanların adı çəkilir. Strabona görə albanlar “iberlərlə Kaspi dənizi arasında yaşayırdılar. Şərqdə onlar Xəzərə toxunur, qərbdə isə iberlərlə həmsərhəddirlər”². Strabonun bu məlumatı alban tayfalarının yayıldığı ərazi barədə kifayət qədər aydın məlumatdır. Alban tayfalarının yaşadığı ərazi qərbdə İberiya ərazisinə qədər, şərqdə Xəzər dənizinə qədər uzanırdı. Şimal-qərbdə İberiya sərhədinə doğru etnik albanların yaşadığını bir sıra toponimlər də sübut edir: indiki Gürcüstan sərhədlərinə daxil olan Alvan düzü, Alvani Samebo kəndi, Alaverdi (Alvani) kəndi, Alaverdi (Alvan) baş kilsəsi³. Gürcü tarixçisi Vaxuşti Baqratoniyyə görə “alaverdi” Alvan düzü mənasında gürcü dilində “alon-qverdi”nin təhrif olunmuş formasıdır. Həmçinin, XIX əsrdə Gürcüstan ərazisində Alpani adlı iki toponim də mövcud olub. Bunlar Batum vilayətinin Artvin qəzasında Alvanika adlı dağ və xarabalıq bir ərazi olmuşdur⁴. Bundan əlavə, Azərbaycanın qərb ərazilərində-Şəkidə Albanlar məhəlləsi, Malıbəyliyə Alıvanlar məhəlləsi, Qaxın Ləkit kəndində Alban qalası adlanan toponimlər də albanlarla birbaşa bağlıdır. Bu məlumat göstərir ki, hələ antik dövrlərdən başlayaraq bölgədə albanlar yaşamışlar. Çünki hər hansı bir etnos yalnız daimi yaşadığı ərazidə özündən sonra bu qədər toponim, etnonim və s. qoyub gedə bilər.

Albaniyanın qərb torpaqlarında yaşadığı bilinən tayfalardan biri də gel (bəzi kitablarda gerr, her) tayfalarıdır. Antik müəlliflərdən Strabon, Plutarx onları Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalar olaraq göstərmişlər. Strabon belə qeyd edir: “Pompeyi yürüşdə müşayiət edən və albanlar ölkəsinə gələn Teofan deyir ki, skif tayfaları olan gellər və leqlər amazonlar və albanlar arasında yaşayırdılar; bu ölkədə həmin tayfalarla amazonların arasından Mermodalida çayı axır”⁵. Məlumatdan göründüyü kimi Strabon gellərin albanlardan qərbdə, amazonların qonşuluğunda yaşadığını qeyd edib. Bu

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Т. II, Москва: Правда, 1990, с. 78

² Страбон. География в 17 книгах / Перевод, статья и комментарий Г. А. Стратановского. М.: Наука, 1964. с.475

³ Насиəли Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan : ingiləylər, Bakı : Təhsil, 2007, s.65

⁴ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу...с.67

⁵ Страбон. География...с.48

təxminən Kambisena vilayətinin bir hissəsini təşkil edir. Plutarxın məlumatları da təxminən eyni məzmunludur: “Amazonlar Qafqazın Hirkan dənizinə uzanan hissəsində yaşayırdılar. Lakin, onlar bilavasitə albanlarla qonşu olmayıb, onların arasında gellər və leqlər yaşayırdı”.¹Mənbədən göründüyü kimi gellər Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalardan biri olmuşlar, çünki Pompeyin yürüş istiqaməti əsasən Albaniyanın qərbinə yönəlmişdi. Qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar gellərin davamçıları olaraq günümüzdə də Azərbaycanın şimal-qərbində yaşayan ingiloyları hesab edirlər². “İngiloy” termini “yengeloy” şəklində də işləndiyi üçün etnonimin özündə “gel” etnosunun adını qoruyub saxladığı görünür.

Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalardan biri də şimal-qərbdəki sərhəd bölgədə yaşayan lupen (lpin) tayfalarıdır. Antik lupenlərin yaşadığı ərazilər sonralar onların adı ilə Lpiniya, Lpink adlandırılmışdır. M.İ.Artamanov, S.T.Yeremyan, T.Q.Papuaşvili lupenləri Alazan çayının yuxarı axarlarında lokalizə edirlər. Antik müəlliflərdən Böyük Plini lupenlərin etnik ərazilərini açıq şəkildə göstərmişdir: “...Albaniya sərhədlərindən başlayaraq dağların bütün sinəsi boyu vəhşi silv tayfaları, onlardan aşağıda lupenlər, sonra isə didurlar və sodlar yaşayırdı”. Ərəb mənbələrindəki Bab Liban şah keçidi, Lbin səddi də məhz onların adı ilə bağlıdır. T.Məmmədov M.Kalankatliya istinadən bildirir ki, lpinlər Dağıstanın dağlıq hissəsində, silvlərlə (çilblər) qonşuluqda yaşayırdılar.³ Lakin, onların Böyük Qafqazın cənub ətəklərində, Alazan çayının yuxarı axarlarında yaşaması fikrini də istisna etmir⁴. Ola bilsin ki, əvvəllər daha çox qərbi Albaniyada yaşayan lpinlər erkən orta əsrlərə doğru Albaniyanın bir qədər şərqinə doğru çəkilmişlər.

Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalardan biri də silvlərdir. Orta əsr mənbələrində çilblər kimi qeyd olunan silvləri də ilk dəfə Böyük Plini qeyd etmişdir. Onlar Albaniyanın İberiya ilə sərhədi yaxınlığında, lupenlərin qonşuluğunda, Qafqazın cənubunda yaşayırdılar.Böyük Plini silvlər haqqında “vəhşi silv tayfaları” ifadəsini işlətmişdir⁵. Bununla ola bilsin ki, onların döyüşkən olmalarının ifadə etməyə çalışmışdır. S.T.Yeremyana görə çilblər (silvlər) Duşetiyada, Alazan çayı ətrafında yaşamışlar.

¹ Плутарх. Сравнительные жизн...с.79

² Ş.Naciəli. Şimal-qərbi Azərbaycan...s. 61

³ Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası... s.63

⁴ Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası s.63

⁵ Плиний Старший.Естественная история...с.274

V.Q.Kotoviç isə onları Samur çayının orta axarlarında lokalizə edir. Şirvan toponimini silvlərlə bağlayanlar isə tamamilə yanılırlar. Çünki, etnonimin yerli forması ya “silv”, ya da “çilb”dir ki, antik müəlliflər onları silv olaraq qeyd etmişlər. Zaqatala ərazisində Tsilban, Balakən rayonu ərazisindəki Tsolban toponimləri isə əslində özlərində “silv” etnonimini daşıyırlar. Bunu vaxtilə V.F.Minorski də qeyd etmişdir. Lakin müəllif bu toponimləri Dağıstan ərazisindəki Tsulipan adlanan ərazi ilə də əlaqələndirir. T.Məmmədov isə silvlərin Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərində, Alazan çayının yuxarı axarlarında, Samur çayının cənubunda, Andi və Koysu çayının yuxarı hissəsində yaşadığını, mənşəcə qafqazmənşəli olduqlarını deyir.¹

Albaniyanın daha çox mərkəzi hissələrində yaşasalar da, sonralar qərb torpaqlarına da yayılan tayfalar utilər olmuşlar. Onların adını hələ e.ə. V əsrdə Herodot çəkir və Otena (Uti) vilayətini xatırlayır. Herodota görə bu tayfalar Əhəmənilər dövründə saqartilər və müqlərlə bərabər imperiyanın XIV satrəpliyinə daxil idilər². Onlar birlikdə Əhəməni xəzinəsinə ildə 600 talant gümüş xərac ödəyirdilər. XIV satrəpliyin Xəzərətrafi ərazinin cənub-qərbini əhatə etdiyi düşünülür. Deməli, Herodotun təsvir etdiyi zamanda utilər Arazətrafi ərazidə, həmçinin Mada (Midiya) ərazisində yaşayırdılar. Bəzi müəlliflər utilərin qonşuluğunda müqlərin yaşaması faktını nəzərə alaraq, Muğan etnotoponimini müqlərlə bağlayır, utilərin isə Muğana yaxın ərazilərdə yaşadığını söyləyirlər.³ Ola bilsin ki, əvvəllər Arazdan cənubda yaşayan utilər zaman keçdikcə Arazdan şimala doğru yayılmış, orta əsrlərdə Uti adlanan vilayətin ərazisində də məskunlaşmışlar. Ola bilsin ki, b.e. I əsrdə utilər artıq Kür-Araz ovalığında məskunlaşmışlar. Amma utilərin yaşadığı ərazi bununla da kifayətlənmir. Tədqiqatçılar Albaniyanın şimal-qərbində də utilərin mövcudluğunu, hətta ikinci bir Uti vilayətinin orada yerləşdiyini söyləyirlər.⁴ M. Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində belə bir məlumat var ki, xristian dinini yaymaq üçün Albaniya ərazisinə gələn müqəddəs Yelisey maskutların ölkəsinə, oradan isə “...Uti ölkəsinə, Srxarn şəhərinə gəldi...sonra Gisə gəldi və kilsə tikdirdi”. Burada Gis-Şəki rayonu ərazisindəki Kiş kəndi, Srxarn-Qəbələ rayonu ərazisindəki Srxovqaladır. Bu məndən aydın olur ki, müasir Şəki, Qəbələ əraziləri də

¹ T.Məmmədov....s. 62

² Алиев К. Г. Античные источники...с.14

³ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу...с.143

⁴ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу...с.147

utilərin yaşadığı areala daxil olub, burada albanlarla bərabər utilər də yaşayıblar.

Albaniyanın qərbində yaşayan tayfalardan biri də qarqarlar olmuşlar. M.Kalankatliya görə onlar alban çarı Aranın nəslindən olan tayfalardan idilər. V əsrdə yaranan alban əlifbası məhz qarqar dilində tərtib olundu. Erməni müəllifi M.Xorenlidə isə Aranın nəslindən olan tayfalar ayrı-ayrılıqda sadalandıqdan sonra, qarqarlar knyazlıq şəklində qeyd olunub.¹ Bu da qarqarların orta əsrlərdə Albaniyanın qərbində siyasi gücə çevrildiyinə işarədir. Əvvəllər qarqarlar Albaniyanın qərbindən, daha çox şimal-şərqində, şimalında yaşayırdılar. Antik müəlliflər onların Kerauniya dağlarında yaşadıklarını qeyd etmişlər. Strabon daha əvvəlki müəlliflərə istinadən yazır: “Skepsisli Metrodor və Hipsikrat, həmçinin bu yerlərlə tanış olanlar məlumat verirlər ki, amazonlar qarqarların qonşuluğunda Kerauniya adlanan Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində yaşayırlar”.² Albaniyanın şimal-şərqində qarqar etnonimini özündə daşıyan toponimləri orta əsr ərəb müəllifləri öz əsərlərində qeyd etmişlər. IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh Şabran və Bab əl-Əbvab arasında Qarqar şəhərini qeyd etmişdir³. A.A.Bakıxanov da Qarqar şəhərinin Müşkür mahalında yerləşdiyini qeyd etmişdir.⁴ Lakin, qarqarlarla bağlı toponim və oronimlər daha çox Albaniyanın qərb ərazilərindən aşkarlanmışdır. Hələ XIX əsrdə Qarqar çayı və Qarqaris dağı Tiflis quberniyasının Tioneti və Axaltsix qəzalarında (həmçinin Qarqar-meydan, Qarqar-qutan) qeyd olunmuşdur.⁵ Dağlıq Qarabağ ərazisində Qarqardağ adlanan ərazi, Köndələnçaydan şimalda Gərgər kəndi, Qarabağ dağlarından başlayan Qarqarçay, Gədəbəy yaxınlığında Gərgər kəndi və s. mövcuddur. Bütün bunlar qarqarların sonralar Albaniyanın qərb ərazilərinə doğru yayıldıklarını göstərir.

Albaniyanın qərb torpaqlarında yaşayan əhali olaraq antik müəlliflər sakasenlərin də adını çəkirlər. Bu etnonimin saklarla birbaşa əlaqəli olduğu məlum məsələdir. Saklar isə, ya skiflərin özüdür, ya da ki, onların bir

¹Армянская География VII века (приписывавшаяся Моисею Хоренскому),(Перевод и подготовка издания К.П.Патканова),СПб :Типография Императорской Академии Наук, В.О., 9 л.,№ 12., 1877,с. 83

² Страбон. География....с.477

³ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу..с.80

⁴ Бакиханов А. К. Гюлистан-Ирам. Баку: Элм, 1991,с.166

⁵ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу..с.77

hissəsidir. Antik müəlliflərdən Herodota stinad edən Ə.Ələkbərov bildirir ki, skiflər özlərini “skolot” adlandırırlar.¹ Pontdakı yunan koloniyaları onları skif adlandırmış, farslar isə onlara “saka” demişlər.² Aşşur mixi yazılı mənbələrində, aşşur, yəhudi mənbələrində isə onlar “Aş-qu-za/İş-qu-za/Şkuda/Aş-ke-naz” şəklində qeyd olunub. Hind mənbələrdə skiflər “şaka”, çin mənbələrində “se” olaraq qeyd olunmuşlar.³ Tədqiqatçıların əksəriyyətinin ümumi fikrinə görə, sakasənlər skif-sak tayfalarına aiddirlər, köçəri axınları nəticəsində Albaniyaya gəlmiş, sonralar Sakasena adlanan ərazidə məskunlaşmışlar. Strabon açıq şəkildə yazır ki, “(onlar) torpağa yiyələnmişlər və bu torpaq məhz onların adı ilə Sakasena adlanmağa başlamışdır”. Böyük Plini isə qeyd edir ki, mosxların torpaqları Kürə tökülən İber çayına qədər uzanır, onlardan aşağıda isə sakasənlər yaşayırlar.⁴ Hələ e.ə. VIII əsrdən başlayaraq Cənubi Qafqaz ərazisində skiflər xatırlanır. Aşşur mətnlərində e.ə.VIII əsrdə skiflərin Manna ərazisində məskunlaşmalarından danışılır. Herodot, Ksenofont, Strabon, Tasit kimi antik müəlliflər də Qafqazdan danışarkən burada skifləri qeyd etmişlər. Onlar Albaniya ərazisinə də elə həmin köçlər zamanı gəlib çıxmışlar. Saklar kimmer-skif birliyinə daxil idilər, Albaniya ərazisinə isə, İşpakayın başçılığı ilə gələrək Kür ilə Araz arasında Sakasənada məskunlaşmışlar. K.V.Trever isə yazırdı: “Alban ittifaqını təşkil edən tayfalar içərisində Albaniyadan Armeniyaya keçməyə çalışan, amma Kür sahilindəki məhsuldar torpaqlarda məskunlaşan skif və sak tayfalarının varisləri də var idi.”⁵ Müəllifin fikrinə görə, onlar Kürün sağ sahilində-Sakasena adlanan ərazidə məskunlaşdılar. Q.Qeybullayevin fikrinə görə isə, sakasənlər köçəri kimmer-skif-sak axınlarının bir hissəsidir. Müəllif belə hesab edir ki, saklar Albaniyanın müxtəlif ərazilərində-Sakasənada, qərbi Albaniya ərazilərinə daxil olan müasir Şəki ərazisində və Kaspianada yaşamışlar. K.Əliyev belə nəticəyə gəlir ki, sakasənlərin və ya sakların birlikləri qədim Albaniyanın şimal- qərb hüdudlarına bitişik ərazilərdə, başlıca olaraq Tərtər çayından qərbdə məskunlaşmışdılar.⁶

¹ Алекперов А. Один из древних тюркских этносов Передней Азии-кадусии / Tarix və Gerçəklik, 2010, I cild, s.24

² Геродот.История....с.76

³ Алекперов А. Один из древних....с.24

⁴ Плиний Старший. Естественная ист.....с.181

⁵ Тревер К.В. Очерки по истории и культ.....с.49

⁶ Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı.1997, s. 22

Antik müəlliflərə istinadən Albaniyanın qərbində yaşadığı bilinən tayfalar sırasına sodlar (savdeylər) də daxildir. M.Kalankatlı, həmçinin erməni müəllifi M.Xorenli tərəfindən alban çarı Aranın nəslindən olan tayfalar arasında qeyd olunan bu tayfanın adına antik mənbələrdə “sod” şəklində, ilk dəfə Böyük Plininin məlumatlarında rast gəlinmişdir. Antik müəllif onları lupenlərdən sonra, didurların qonşuluğunda qeyd etmişdir.¹ Orta əsr mənbələrində isə, onlar savdey, sode, tsod (erməni mənbələrində), sode (gürcü mənbələrində) olaraq qeyd edilmişlər.² K.V.Trever sod tayfalarını İori çayının orta axarlarında lokalizə edir³. T.Q.Papuaşvili də onları eyni ərazidə yerləşdirir.⁴ Ş.Hacıəli isə onları Suceti-Qaret Kaxetidə lokalizə edir.⁵

Antik dövrdə Albaniyanın qərbində yaşayan əhalinin təsərrüfat həyatı ilə bağlı antik müəlliflərin əsərlərində müəyyən məlumatlar var. Antik müəlliflərə görə Albaniyada təsərrüfatın müxtəlif sahələri inkişaf etmiş, albanlar əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıqla məşğul olmuş, sənətkarlığın müxtəlif sahələrində çalışmışlar. Albanların münbit torpaqları olub və təsərrüfatı yaxşı inkişaf etdirə biliblər. Bu barədə Strabon yazır: albanlar və iberlər “münbit torpağa malikdirlər və təsərrüfatı yaxşı inkişaf etdirə bilirlər”.⁶

III fəsil **“Antik dövrdə Albaniyada cərəyan edən siyasi hadisələr”** adlanır. Albaniya ərazisində, eyni zamanda onun qərb ərazilərində antik dövrün əvvəllərində cərəyan edən proseslərlə bağlı çox az məlumatımız var. Həmin dövrdə bütün Cənubi Qafqazı əhatə edən proseslər Albaniya ərazisinə də şamil olunmalıdır. Cənubi Qafqazdakı vəziyyətlə bağlı ən qədim yazılı qaynaq Herodotun “Tarix” əsəridir. Qədim müəllif e.ə. V əsrdə Əhəməni imperiyasına daxil olan xalqlardan danışarkən alban tayfalarından olan kaspilərin adını çəkir. Onun verdiyi məlumata görə, kaspilər bir sıra başqa xalqlarla bərabər Əhəməni imperiyasının XI satrəpliyini təşkil edir, ildə 200 talant (1 talant=26,2 kq) gümüş xərac verirdilər. Herodotun kaspilər haqqında verdiyi bu məlumata müxtəlif cür yanaşmalar var. K.V.Treverin, V.V.Tarnın fikirlərinə görə kaspilər dedikdə

¹ Плиний Старший. Естественная ист...с.182

² М. Kalankatlı. Alban tarixi....s.17

³ Тревер К.В. Очерки по истории и культ....с.52

⁴ Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии....с.8

⁵ Şirinbəy Hacıəli. Şimal-qərbi...s.84

⁶ Страбон. География....с.473

bütün Xəzərətrafi tayfalar nəzərdə tutulmalıdır ki, bu elə alban tayfaları deməkdir.¹ Qavqamela döyüşündə isə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşan Əhəməni qoşununun tərkibində artıq albanların və sakasenlərin adı çəkilir. Bu barədə məlumatı Makedoniya ordusunun səfərlərini rəsmi sənədlərə əsasən qələmə alan II əsr müəllifi Arrian vermişdir. Onun məlumatları əsasında bilirik ki, alban və sakasenlər madalılarla bərabər Makedoniya qoşununa qarşı vuruşmuşlar. K.V.Trever belə hesab edir ki, Makedoniya yürüşlərinə qədər albanlar ölkəsi az tanınırdı, Albaniya əsas beynəlxalq ticarət yollarından kənarda qalırdı və məhz Makedoniya yürüşləri nəticəsində ellin dünyası albanlarla tanış oldu². Düzdür, Makedoniya saray tarixçilərinin qeydlərində bu dövrdə İsgəndərin Arazdan şimaldakı əraziyə yürüşü barədə heç bir məlumat yoxdur. Lakin dörd əsr sonra Böyük Plini yazır: “Bir vaxtlar makedoniyalılar bütün dünyaya sahib idilər: onun qoşunları Asiya, Armeniya, İberiya, Albaniya, Kappadokiya, Suriya, Misirdən, Tavr və Qafqazdan keçdi”.³ Eyni məlumatı III əsr müəllifi Yuli Solin də yazır: İsgəndər “Asiya, Armeniya, İberiya, Albaniyanı tabe edərək Tavr və Qafqazdan keçdi”.⁴ Maraqlıdır ki, hər iki müəllif hadisələrin cərəyan etdiyi vaxtdan xeyli sonra yaşayıblar, hətta alban çarının böyük İsgəndərə qeyri-adi böyüklükdə it bağışladıklarını da qeyd etmişlər. Alban çarının İsgəndərə hədiyyə bağışlaması faktını da ona yaxınlaşmaq meylı, işğalı özlərindən uzaqlaşdırmaq cəhdi kimi qiymətləndirmək olar. Bu faktda Makedoniya hakimiyyətinin mövcudluğunun tutarlı sübutu yoxdur. Arxeoloji, epiqrafik, numizmatik materiallar, bizə deməyə imkan verir ki, antik Albaniya ərazilərində bu dövrdə asılılıqdan daha çox müstəqillik izləri var. Çünki, 1966-cı ildə aşkarlanan Qəbələ dəfinəsindən 500-dən çox Makedoniyalı İsgəndər drahma və tetradrahmalarına oxşadılaraq zərb edilən yerli alban pulları tapılmışdır ki, bunlar e.ə. III əsrin birinci yarısına aiddir. Bu pullardan bütün Qafqazda cəmi bir ədəd Artaxatda tapılıb. Bu danışılan dövrdə Albaniyanın Makedoniya ilə əlaqələrinin göstəricisidir. Qısa zaman

¹ W.W.Tarn. Alexander the Great. Vol. II.Cambrige: Studies and sources, 1950, p. 13

² Тревер К.В. Очерки по истории и культ....с.61

³ Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. II, Латинские писатели, вып. I.Санкт-Петербург:Тип. Императорской Академии наук, 1904, с.169

⁴ Алиев К. Г. Античные источники....с.91

kəsiyinə aid bu qədər pul nümunələrinin tapılması Albaniyada dövlətçiliyin mövcud olduğunun sübutudur.

Bundan sonrakı hadisələrdə albanların adı çəkilməsə də, Albaniyanın Makedoniya imperiyasının varisi Selevkilər, daha sonra Parfiya dövlətlərinin asılılığında olması təxmin edilir. Çünki, antik mənbələrdəki məlumatlara əsasən bilirik ki, bu dövlətlərin əraziləri Qafqaz dağlarından Fərat çayına qədər uzanırdı.

Albaniya e.ə. I əsrin ilk yarısında Romanın Şərqə təcavüzü ilə əlaqədar olaraq yenidən mənbələrdə xatırlanmağa başlandı. Roma sərkərdələri Lukullun, Pompeyin, Mark Antoninin yürüşlərində albanlar Romanın əsas rəqiblərindən oldular. Əslində Romanın hədəfi Parfiya və onun dəstək verdiyi xırda dövlətlər idi. Bunlardan biri Pont çarlığı idi. Pont çarı VI Mitridat Romanın təqibindən qaçıb İberiyada gizlənmişdi. Romalıların albanlarla toqquşmalarının səbəbi də məhz VI Mitridatın təqibi oldu. E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey Albaniya sərhədlərini də keçməli oldu. E.ə. 66-65-ci illər arasında tərəflər arasında 2, bəzi mənbələrə görə 3 qanlı döyüş oldu. Qərb mənbələrinin məlumatına görə bütün döyüşlər Romanın üstünlüyü ilə başa çatdı. Albaniya Romaya məğlub olsa da, onların münasibəti nominal asılılıq səviyyəsində belə olmadı. Bu onunla təsdiqlənir ki, növbəti iki onilliyin hadisələrində Albaniya və albanların adları hallanmır. Məsələn, birinci Roma triumvirlərindən olan Krassın Parfiya və ermənilərə qarşı e.ə. 53-cü ildəki uğursuz yürüşü Albaniya ərazisinə qədər uzanmadı. Görünür bu vaxtlar Albaniya bölgədə hegemon siyasi gücə çevrilə bilmişdi. E.ə. 36-cı ildə Roma triumvirlərindən biri olan Antoninin Qafqaza yürüşü başlandı. Əsasən ermənilərə qarşı olan bu yürüş nəticəsində Artaşat tutuldu, lakin Antoni burada qalmayaraq geri dönməli olduğundan buraları sərkərdəsi Publi Kanidi Krassa tapşırırdı. Plutarxın yazdığına görə, “Onun (Antoninin) tərəfindən Armeniyada saxlanılan Kanidi ermənilərə, iber və alban çarlarına qalib gələrək Qafqaza çatdı”.¹ Bundan sonrakı hadisələrdə Albaniyanın adı çox hallanmır. Ola bilsin ki bu dövrdə bölgədə hegemonluğu ələ ala bilmişdilər. İmperator Avqustun dövrünə aid sənədlərdə albanlar Romanın müttəfiqi kimi göstərilmiş, imperator Neronun dövründə isə hətta Dəryal keçidinə nəzarət etdikləri ehtimal olunur.

¹Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. I, Греческие писатели, вып. I. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1893. с.494

III əsrin əvvəllərində Albaniya Sasani hakimiyyətini qəbul etdi və uzun müddət onun tabeçiliyi altında mövcudluğunu qoruyub saxladı.

IV fəsil **“Albanların maddi mədəniyyəti”** adlanır. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə öz rolunu oynamış albanlar mədəni inkişaf səviyyələrinə görə Qafqazın digər xalqlarından geri qalmamışlar. Tarixi ədəbiyyatlarda alban mədəniyyəti müxtəlif adlarla ifadə edilsə də, onu Erkən alban mədəniyyəti adlandırmaq daha doğru olardı. Erkən alban mədəniyyətinin xarakterik cəhətlərindən biri saxsı məmulatlarıdır. Onlar hazırlanma texnologiyasına və formasına görə digərlərindən fərqlənir. Belə ki, daha çox Yaloylutəpə saxsı məmulatları kimi tanınan bu qabların əsas xarakterik cəhəti onların dulus çarxı olmadan, əllə hazırlanmasıdır. Bundan əlavə bir neçə əlamətləri ilə də onları fərqləndirmək olar. Adətən kürəvari formada olan bu saxsı qabların üzərində uzun, dərin, dimdiyəbənzər şırımlar, hər iki tərəfi qulplu olur və əsasən sarı-çəhrayı gildən hazırlanırdı.¹ Həmçinin, boz, qara, qırmızı rənglərdə olan piyalə, süddan, vaza və kasaları da bu mədəniyyətə aid etmək olar. Xüsusilə, süddanlar və üçayaqlı vazalar fərqlənir. Albaniyanın müxtəlif ərazilərindən tapılmış süddanlar əsasən sarı gildən hazırlanırdı. Albaniya ərazisindən əlavə bu tip qablara Gürcüstanın Alazan çayı vadisindəki ərazilərində rast gəlinmişdir.² Onları tədqiq edən gürcü tədqiqatçısı Q.Nioradze bu qabların şərabçılıqda istifadə olunma biləcəyini də qeyd etmişdir. Üçayaqlı vazalara isə Azərbaycanın Nic, Əmircan, Mingəçevir ərazilərindən əlavə, yenə də Alazan ətrafında rast gəlinmişdir. Bu qablar həm ritual xarakterli daşımış, həm qəbir avadanlığı olaraq istifadə edilmiş, həm də gündəlik həyatda istifadə olunmuşdur.

Erkən alban mədəniyyətinin digər bir xüsusiyyəti küplərdə dəfnətmədir. Bu dəfnətmə tipi Cənubi Qafqazda, Azərbaycan ərazisindən əlavə, Ermənistan və Gürcüstanın şərq rayonlarında aşkarlanmışdır. Bu dəfn ayininin Cənubi Qafqaza haradan daxil olması da daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Gürcü tədqiqatçılarının fikrinə görə bu dəfn ayini əvvəlcə Kolxidada yaranmış, sonra Şərqi Gürcüstan ərazisinə yayılmış, oradan da Azərbaycan ərazisinə keçmişdir.³ Burada

¹ Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании (IVв. до н.э.-I в н.э.). Баку. Изд. АН Азерб.ССР, 1964, с.46

² Nioradze Q.K. Alazan düzənliyində qazıntılar... s.107

³ Иващенко М. М. Кувшинные погребения Азербайджана и Грузии / Известия АН Азерб.ССР, 1947, с.79

tədqiqatçıların əsas istinadı Kolxidadakı küp qəbirlərinin daha qədim olmasıdır (e.ə.VI əsr). Lakin Şərqi Gürcüstan ərazisində aşkarlanan küp qəbirləri Kolxidadakı qəbirlərdən daha çox alban qəbirlərinə yaxındırlar. Gürcü müəllifi Q.A.Lomtadidze bu ərazilərdəki küp qəbirlərini Albaniyanın avtoxton əhalisi ilə əlaqələndirir.¹ Həmçinin Kolxida ilə Şərqi Gürcüstan ərazisində küp qəbirlərinin aşkarlanmadığı bir ərazi var.² Küp qəbirləri Şərqi Gürcüstan ərazisinə qərb istiqamətindən gəlməli olsaydı o zaman arada küp qəbirləri aşkarlanmayan bir ərazi zolağı olmamalıdır. Bu bizə deməyə imkan verir ki, Gürcüstanın şərqindəki küp qəbirlər erkən alban mədəniyyətinə aiddir. Ermənistanın şərqindən tapılan küp qəbirlər haqqında da eyni şeyləri söyləmək olar. Bu ərazilər albanların tarixi əraziləri olduğu üçün oradakı mədəniyyət də bilavasitə onlarla bağlıdır.

Alban mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də şəhər mədəniyyətidir. Antik mənbələrin məlumatına görə Albaniyada çoxsaylı şəhərlər olmuşdur. Təkcə Ptolemey 29 yaşayış məskəni qeydə almışdır. Həqiqətən də, arxeoloji qazıntılar zamanı Qəbələ, Şamaxı, Şəki, Qax, Mingəçevir ərazilərində qədim şəhər tipli yaşayış məskənlərinə rast gəlinmişdir ki, bunların əksəriyyəti e.ə. I miniliyin II yarısından şəhərə çevrilmişdir. Qazax, Beyləqan, Füzuli rayonları ərazisində də eyni tipli yaşayış məskənlərinə rast gəlinmişdir. Antik müəlliflər Albaniyanın qərbində yerləşən Uti vilayəti ərazisində Ayniana, Anariaka şəhərlərini, Albaniyanın qərbində Xabala, Taqoda, Bakriya, Sanua, Dehlane, Niqa, Ossika, Telayba, Tiavna, Kürdən cənubdakı qərb ərazilərində Lala, Sakalbina, Dizaqa yaşayış məskənlərinin adlarını çəkmişlər.

Albanların mənəvi mədəniyyəti dini inanclarında, dəfn ayinlərində öz əksini tapıb. Xristianlıq yaranana qədər Albaniyada yerli dinlərə sitayiş olunurdu. Bu barədə ilk məlumat Strabona aiddir. Antik müəlliflərin məlumatlarına görə albanlar Zevs, Helios və Selenaya sitayiş edirdilər. Tanrıların yerli dildə necə adlandığı məlum deyil, çünki, Strabon bunları yunan teonimlərinə müvafiq olaraq qeyd edib. Albaniya ərazisində bu cür yerli dini ayinlərin həyata keçirilməsi üçün məbədlər də mövcud olmuşdur. Bunlardan bir neçəsi, hətta demək olar ki, ən əhəmiyyətli olanları Albaniyanın qərb torpaqlarında yerləşirdi. Strabonun verdiyi məlumatlara

¹ Ломтатидзе Г.А. Археологические раскопки в Мцхета. Тб : изд. АН Груз.ССР, 1955, с.60

² Асадов В.А. Некоторые особенности обряда захоронения в кувшинных погребениях Азербайджана /Археология, этнология, фольклористика.матер. межд. науч. конф., Тб. с.52

görə, Ay tanrısı Selenanın məbədi İberiya yaxınlığında yerləşirdi. Albaniyanın qərb torpaqlarında yerləşən digər bir məbəd Dion Kassi Pompeyin yürüşünü təsvir edərkən qeydə aldığı Kür sahilindəki Anait məbədi idi. Albaniyada xristianlıq yaranana qədər hər iki məbədin alban tayfalarının həyatında mühüm rol oynadığını düşünmək olar. Təəssüf ki, onların qalıqları günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Albaniyaya xristianlıq nüfuz etdikdə Albaniyanın əhalisinin bir hissəsi köhnə dinlərində qalsalar da, bir hissəsi xristianlığı qəbul etdi. Təsədüfi deyil ki, Qafqazda ilk xristian kilsəsinin əsası da məhz Albaniyada, üstəlik onun qərb ərazilərində qoyulmuşdur. Xristianlığı təbliğ etmək vəzifəsi ilə gələn müqəddəs Faddeyin tələbəsi müqəddəs Yelisey öz təbliğini Çolada başlasa da, oradan 3 şagirdi ilə Uti vilayətinin Srxarn adlanan şəhərinə, oradan isə Gisə gəlir, burada kilsə inşa edir. Haqqında söz edilən kilsə indi Şəkinin Kiş kəndi ərazisində öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır.

Qədim albanların mənəvi dünyasını əks etdirən materiallardan bir qrupunu da qəbir abidələri təşkil edir. Albaniya ərazisində, onun qərb bölgəsi də daxil olmaqla, bir neçə cür dəfn formasına rast gəlinir. Albaniyanın qərbində ən geniş yayılanları isə torpaq qəbirlər, katakombalar və küp qəbirləridir. Bu üç dəfn formasına nəzərən daha az hallarda daş qutu və gil sarkofaqlarda dəfnətmə formasına da rast gəlinmişdir.

Albanların mədəniyyət göstəricilərindən biri də dil və yazıdır. III əsr müəllifi Portlu İppolit yazırdı: "...öz dili olan xalqlar aşağıdakılardır: ...maqlar, kaspilər, albanlar...ermənilər, iberlər".¹ Portlu İppolitin özündən əvvəlki müəlliflərə istinad etdiyini nəzərə alaraq söyləmək olar ki, artıq I-II əsrlərdə albanların öz yazıları var idi. Ellinizm dövründə isə yunan və latın dillərindən istifadə olunduğu ehtimal edilir, çünki bu dövrə aid tapılan yazı nümunələri bu dillərindədir. Bunlardan bir neçəsi də qərbi Albaniya ərazisindən aşkarlanmışdır. Bizə məlum olan alban əlifbası isə xristian dövrünə aiddir.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatın nəticələrinə aid bir neçə xəritə və şəkil verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей т. I, с.649

1. Kambisena vilayəti Azərbaycan Albaniyasının tərkib hissəsi kimi / AMEA doktorantların elmi konfransının materialları, Bakı, Elm. ,2010, s.334-338
2. Strabon antik Albaniyanın qərb torpaqlarının əhalisinin təsərrüfat həyatı barədə /AMEA doktorantların elmi konfransının materialları, Bakı, Elm, 2011, s.190-195
3. Albaniyanın Kambisena vilayəti Azərbaycan və gürcü tarixşünaslığında /Gənc alimlərin I Respublika innovativ ideya yarımkaşının materialları. Bakı, 2010, s.286-291
4. Southern Caucasus and Early Albanian Civilization / Abstracts collection on new challenges in the European area: International Baku Forum of Young Scientists. Baku, 2013, p.484-487
5. Klaydi Ptolemeye görə Albaniyanın qərb sərhədləri / AMEA Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, 2011, 36-37-ci cild, səh.3-8
6. Antik Yunan-Roma və orta əsr gürcü mənbələrinin müqayisəsində buntürklər/ AMEA Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, 2011, 39-cu cild, səh. 3-8
7. Албанские следы на территории нынешней Грузинской Республики /Гилея, вып. 85(№6), 2014, с. 113-115
8. Antik dövrdə Albaniyanın qərbində yaşayan əhali / Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər. Fundamental, Humanitar və Təbiət elmləri seriyası, 2014, №3, s.195-204

Западные земли Азербайджанской Албании в античный период

РЕЗЮМЕ

Предлагаемая к защите диссертация посвящена изучению исторической географии, этническому составу населения, политическому положению, материальной культуре западных территорий Албании в античный период.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка литературы, иллюстраций и карт.

Во введении обосновываются актуальность проблемы, степень ее изученности, цели и задачи исследования, анализируется научная новизна, а также раскрываются теоретическое и практическое значения темы.

Первая глава диссертации посвящена проблеме западных границ Азербайджанской Албании в античное время. В первом разделе данной главы рассматриваются проблемы общих границ Албании. Во втором разделе раскрываются вопросы исторической географии западных земель античной Албании.

Во второй главе затрагиваются проблемы населения западной Албании. Первый раздел этой главы посвящен вопросу этнического состава населения западной Албании. Во втором разделе анализируются занятия населения западных территорий.

Третья глава касается политической ситуации западной части Албании в античный период, особенности похода Гнея Помпея в 66-65 гг. до н. э., непосредственно связанного с западными территориями Албании.

Четвертая глава диссертации посвящена вопросам Раннеалбанской культуры, история античных городов Албании, а также духовная культура, язык и письменность древних албан.

В заключении даются общие итоги исследования. Диссертационная работа завершается историческими картами и иллюстрациями, отражающими результаты исследований.

The western territories of Azerbaijanian Albania in ancient times

SUMMARY

The dissertation work deals with the study of western albanian territories, the population of this territories, their economic life and culture.

The dissertation work covers the introduction, four chapters, the conclusion, lists of literature and some pictures and maps reflecting the results of the dissertation work.

In the introduction the actuality of the theme has been grounded, the degree of the studying has been analyzed, aims and problems of the research has been defined, showing the scientific novelty and has opened the theoretical and practical significance of the theme.

The first chapter of the thesis is devoted to the problem of the western borders of Albania in ancient times. The first subsection of this chapter considers the problems of general boundaries of ancient Albania. The second subsection deals with the historical geography of the western boundaries of the ancient Albania.

The second chapter is concerned with the problem of population of western territories of Albania. The first subsection of this chapter is devoted to the issue of the population of western Albania. The subsection is devoted to the problem of employment of the western territories.

The third chapter covers the issues of political situation of Albania in ancient times. The incursion of Pompey the Great in 66-65 BC which is directly related with the western territories of Albania has especially been covered.

The fourth chapter of the thesis is devoted to questions of Early Albanian Culture. This chapter touched the issues of ancient towns in Albania, as well as the spiritual culture of the ancient Albanians.

In conclusion the results of the research has been summarized. The thesis has been completed with maps and pictures reflecting the results of the studies.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

БЕКИРОВА ЭЛЛАДА АБУБЕКИР кызы

**ЗАПАДНЫЕ ЗЕМЛИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АЛБАНИИ В
АНТИЧНЫЙ ПЕРИОД**

Специальность: 55 03.02- Отечественная История

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ-2015